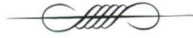

HORVÁTH VIKTOR

Az ismeretlen Szogdia

A magyar történelemkutatás és -tanítás mindig is mostoha módon kezelte Közép-Ázsia ókori és középkori történetét, pedig a nagy kereskedelmi utak mentén, a kínai, az indiai, az iráni-hellenisztikus és a sztyeppei világ közös határvidékén államok sora született meg, virágzott, majd tűnt el. A Selyemúton a Tarim-medence, Fergána és Szogdia városai, valamint Baktria, Indiában Alexandrosz görög követőinek államai, majd a Kusánok országa, északon az egymást követő pusztai birodalmak szinte csak pár bennfentes számára ismertek. Ezért csak részben tehetjük felelőssé a múltat borító homályt, az emlékek, források hiányát; sokkal inkább oka Belső-Ázsia ismeretlenségének az érdeklődés hiánya.

Jó – és egyúttal szomorú – példa erre a szogdok története. Nyelvük, írásuk, irodalmuk, művészetük ma már jól feltárt legáltalában nagy vonalakban, akárcsak történelmük. A Selyemút egyik legfontosabb kereskedőnépeként Kínától a Krímig alapítottak telepeket és lerakatokat, s ezáltal Ázsia nagy kultúráközvetítőivé váltak. Nyelvüket, írásukat, vallásaikat egész Közép-Ázsia ismerte. Bár a nép szinte teljes története alatt idegen fennhatóság alatt állt, az „ország” másfélezer éven át létezett, virágzott és sugározta szét kultúráját minden égtáj felé.

Szogdia neve legkorábban óperzsa forrásokban bukkan fel, az Avesztában Szugda, ékírásos szövegekben Szuguda alakban. A szó jelentésére nincs általánosan elfogadott

LEOPÁRDOK ELEFÁNT ELLEN. SZOGD FALFESTMÉNY A VII–VIII. SZÁZADI VARAKSÁBÓL

A LEGFONTOSABB SZOGDIAI RÉGÉSZETI LELŐHELYEK TÉRKÉPE

magyarázat, egyesek a „tisztá” szóból, mások a „tisztító tűz”-ből eredeztetik. Neve perzsa szatrapiaként Szogdiané, később nevezték Ksappiának (a görögök), Nahsebnek, a kínaiak pedig egy időben Kangnak.

Az ország a görögség által ismert világ határán, „... Baktria fölött kelet felé fekszik a Baktriát és Szogdianét határoló Oxos és az Iaxartés folyók között...”¹ Ez mai fogalmink szerint az Amu-darja és a Szir-darja középső folyásának közét jelenti, Üzbegisztán és Tádzsikisztán egyes részeit. A terület a Kr. e. I. évezredben lezajlott nagyarányú kiszáradás óta jórészt sivatagos, a jelentősebb városok mind a keleti hegyek lábainál, illetve folyók mentén alakultak ki. Ezek a Zerafsan partján fekvő Marakanda (a mai Szamarkand), Pendzsikent, Varaksa (a mai Buhara), a Kaska-darján Karszi, a Szir-darján pedig Kürosz és Nagy Sándor erődjei, Cyra (Cyreschata) illetve Alexandria Eschate, azaz külső-Alexandria.

A terület gazdagságának egyik forrása a földművelés volt. Szogdia nagyjából úgy nézhetett ki és hasonló szerepet is töltött be, mint két-három ezer évvel azelőtt Mezopotá-

mia. A rendkívül fejlett öntözőrendszer a görögök által ismert Ázsia legjobb földjeire szállította a vizet. A gazdagság többi része a (jelentős részben közvetítő) kereskedelem-ből származott. Az árukkal együtt pedig a szellemi műveltség értékei is bejárták Ázsiát egyik végétől a másikig.

Kultúra és művészet

Az Amu-darja és Szir-darja közébe Kr. e. I. évezredben betelepülő szogdok nyelve az iráni nyelvcsaládba tartozott. A Kr. u. I. századra Közép-Ázsia lingua francája, közlekedőnyelve lett. Egymástól igen távoli helyeken meglelt emlékek tanúskodnak erről, mint például a cercelegi sztélé a 6. századból, a türk birodalomból, vagy a régi ujjur fővárosban, az Orkhon-völgyi Karabalgasunban talált 9. századi felirat, mindkettő a mai Mongólia területén. A Kínai Nagy Fal egyik bástyájában egy magyar kutató, Stein Aurél fedezett fel 4. századi szogd leveleket, amelyek a távoli kereskedőtelepek Marakandával való folyamatos kapcsolattartásáról tanúskodnak. A legjelentősebb leletegyüttes Szogdiában került elő, kosárba rejtve a Mug hegység egyik barlangjában. A 97 papírra, fára és bőrre írt dokumentum egy földbirtokos levéltára volt, aki az arabok elől menekülve rejtette el azt. A szogd nyelvet a 10-11. századig használták, ma csak egy pár ezres lélekszámú nép beszéli kései változatát (jagh-nobi vagy joghnabi). A későbbi időkre nézve jóval nagyobb hatása volt arameusból kialakított írásuknak, amely a türk, ujjur, mongol, sőt a mandzsui írás alapjává vált.

A szogdok vallásosságát páratlan sokszínűség jellemezte. Kulturális-civilizációs csomópontban éltek, a keleti, déli és nyugati hatások párhuzamosan érték őket. Egy kínai buddhista zarándok, Hszüan Csang 629-ben Afraszijában (Szamarkand) járva számos buddhista kolostorról, zoroasztrianus

2002/XIV. 7–8.

tűztemplomról, keresztény (valószínűleg nesztoriánus) templomról és zsinagógától számolt be. Saját ősi vallásuk továbbélő alakja például Syavush,² meghaló és feltámadó isten.

A szogd irodalmi műveket a különböző vallások alapján csoportosíthatjuk. A buddhista alkotások közé a Szútrák stílusában írt vallásos szövegek, elbeszélések, lírai alkotások, orvosi szövegek tartoznak. Ezeket kínai, tokhár és más indoeurópai nyelvekből fordították. A nesztoriánus Biblia-részletek, Biblia-magyarázatok, legendák, stb. Szíriából származnak, a manicheus művek részben pehlevi (középperzsa) és párthus fordítások, részben eredeti szogd alkotások (mint például a Bűnvallomások). A szogd művészet főleg a Szászánida Perzsia, India és a Sui ill. Tang kori Kína kultúrájának hatását ötvözte. A szogd kézműiparosok világhírűek voltak üveggyártásban, ezüstművességben és textilkészítésben, különösen finom üvegáruik Kínáig, perzsa hatást mutató szöveteik a frankokig is eljutottak. (Kereskedelmük lebonyolításában nagy szerepe lehetett saját pénzverésüknek: eddig több mint 2500 érme került elő.) Jellegzetes leletek még részben isteneket ábrázoló kis agyagszobraik, valamint hamvaikat tartalmazó, díszített osszuáriumaik. Művészetük legszebb és legjellemzőbb alkotásaira városaik feltárása során letek a régészek. Lakóépületeik díszítésének egyik közkedvelt műfaja volt a fafaragás. A leomló drapériában lebegő kariatidák maradványai indiai hatásra utalnak. Művészetük, csúcspontja pedig a falfestés volt, a perzsa hagyományokra támaszkodó ragyogó színekkel, nagy felületekkel, statikus testtartásokkal és egyszerű kompozíciók-

KÁRTYAJÁTÉKOS
EGY VII–VIII. SZÁZADI
PENDZSIKENTI
FALFESTMÉNYRŐL

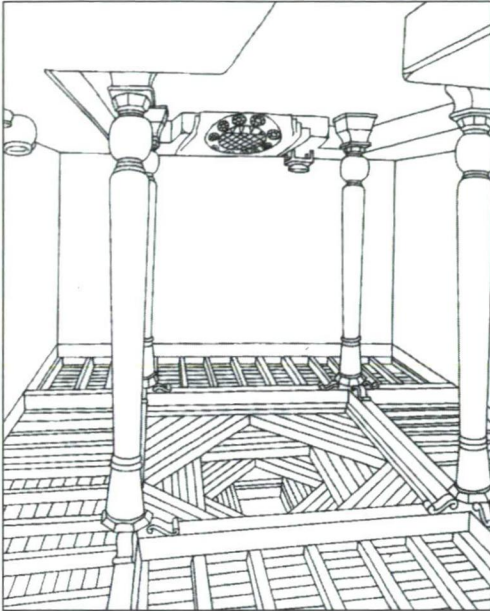
kal. A festők szabadon merítették a közel-keleti, iráni és indiai kultúrkörből, vallásos, epikus és mesés témákat egyaránt találunk alkotásaik között. A legértékesebbek természetesen a mindennapok valóságát ábrázoló festmények, amelyek a legtöbbit árulják el a városlakók életéről, viseletükről, játékaikról, vallásukról, sőt ideáljaikról és politikai berendezkedésükről is.

Érdeemes még megemlíteni a szogd építészet eredményeit. Városaikat a legkorábbi időktől masszív falakkal védték (akár csak a birtokközpontokat, majorságokat), a körbezárt terület általában két részre oszlott: a fellegrár (arq) és a tulajdonképeni város (sahrisztán). A sakktablaszerű utcahálózat, a paloták, emeletes házak, a falfestmények mind igen fejlett város

kultúráról tanúskodnak. Monumentális romok csak azért nem maradtak utánuk, mert házaik, sőt váraik építőanyaga is – a kőnél semmivel sem alantasabb – vályogtéglát volt.

Történelem

Szogdia történelme – hasonlóan a környező vidékekéhez – tulajdonképpen a nomád és város lakó népek, illetve a honos lakosság és a hódító birodalmak szüntelen harca az értékes területekért. Hol nyugatról, Perzsia felől érkeztek hódítók, hol a pusztai birodalmak végvidéke lett az ország. Közben az egyszerű emberek mindennapi harcukat vívták életükért, kisebb vagy nagyobb vagyonukért a kizsákmányoló hatalmak, rablóként viselkedő megszállók ellen – vagy éppen élvezték az ügyes diplomáciával elért szabadság és anyagi jólét előnyeit.

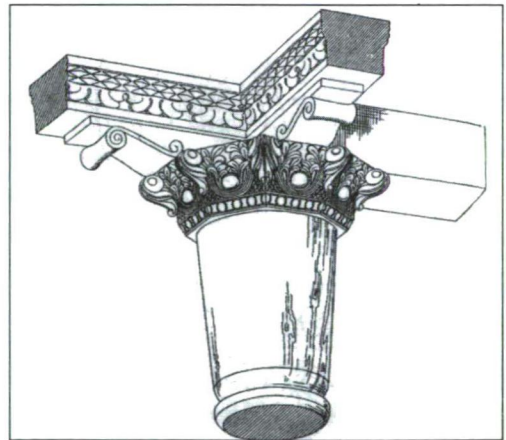

LAKÓHÁZ REKONSTRUÁLT BELSEJE (PENDZSIKENT)

Az ásátások szerint a Kr. e. 1000-től benépesülő Transzoxániában az évezred közepén alakultak ki az első oázisvárosok. Bár Firdauszi Sáhnáméjében Afraszijáb, Turán királya Perzsia legendás ősellenségeként szerepel, a valóságban a perzsák szinte már a városok létrejöttének pillanatában uralmuk alá vonták az öntözéses földművelése miatt igen értékes területet. Kr. e. 530 körül II. Kyros hódításai nyomán lett a birodalom része a terület, a behisztuni feliraton már rendes szatrapiaként szerepel. A nagykirálynak „a parthusok, a khoraszmioszok, a szogdok és az areioszok háromszáz talantont fizettek”³, katonáik pedig kötelesek voltak részt venni a birodalom hadjárataiban, így a görög háborúkban is.

A perzsák által biztosított 200 évnyi békének és nyugalomnak Alexandros hódításaival (Kr. e. 329–327) jó időre vége szakadt. A szogdok más környező népekkel összefogva komoly ellenállást tanúsítottak Spitamenés, majd Oxyartés (Alexandros későbbi apósa, Roxané apja) vezetésével, de a

világhódító makedón hadsereg ellen vívott, nagy véráldozatokkal járó harcok végül nem jártak eredménnyel. A hadjárat befejeztével aztán gyorsan sikerült pacifikálni a tartományt, a lojális arisztokraták visszakapták birtokaikat és megtarthatták kiváltságaikat, Oxyartést Baktriané satrapájának nevezte ki a király. A területet Alexandros halála után Seleukos örökölte, de gyengekezű utódai alatt egyre lazultak a távoli nyugati központoktól való függés kötelékei, amihez tevékenyen hozzájárult Baktriané ügyesen taktikázó satrapája, Diodótos is. Amikor Kr. e. 239–238 körül Párthiát előzönlötték a később a tartományról elnevezett nomád lovasok, s ezzel megszűnt az összeköttetés a Seleukidák nyugati és keleti területei között, Diodótos függetlenítette magát: megalakult a Gréko-Baktriai birodalom. Ezzel a lépéssel természetesen országuk minden ügye, – legfőképpen megvédése – a saját gondjuk lett, de a távoli királyság ereje biztos alapokon nyugodott: az iráni és a hellén nép olyan egységbe forrt itt, mint sehol Sándor egykori birodalma területén. Ehhez a gazdasági alapot a föld kivételes termékenysége, az állattenyésztés és a kereskedelmi utak ellenőrzése biztosította. A gazdag királyságot sokan a kereskedők országának nevezték.

FARAGOTT OSZLOPFŐ PENDZSIKENTBŐL

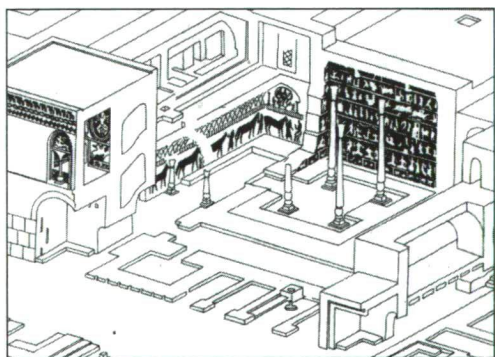
Diodótost azonos nevű fia követte a trónon, majd Kr. e. 230–227 körül egy Euthydémos nevű görög államcsínyt követett el. Uralma alatt felvirágzott az állam, de mégsem tudott ellenállni III. Antiochos Megas támadásának: 206-ban Euthydémos – királyi rangban ugyan – elismerte Antiochostól való függőségét. A hanyatló Szeleukida-birodalom azonban nem sokáig tudta tartani utolsó nagy királya hódításait. Euthydémos fia, Démétrios a 180-as évek végén már az újra független Baktria uraként Indiában hódított (talán egészen a Gangeszig). Kr. e. 171 körül egy bizonyos Eukratidas megölte Démétrioszt, s bár ő is harcolt Indiában, hamarosan (166-ban) saját fia végzett vele. A királyság elkerülhetetlenül haladt végzeté felé, egyre nagyobb részek függetlenedtek, vagy kerültek idegen hódítók uralma alá. Az új nagyhatalom, V. Arszakész Párthiája hamarosan a tulajdonképpeni Baktrianére szorította vissza Euthüdémos nemrég még diadalmas birodalmát. Szogdiát ekkoriban az Aral-tótól délre-délkeletre fekvő gazdag khorezmi állam vonta fennhatósága alá.

Lassan Szogdia hellén korszakának utolsó fejezete is véget ért. A távoli Kelet-Ázsiában a hiungnuk a népvándorlás egyik legelső hullámát indították el. Nyugatra vonuló törzseknek nem tudott ellenállni a jüecsi népe, akik délnyugat felé tértek ki előlük, és más

népeket is magukkal sodorva Kr. e. 129-ben átkeltek az Iaxartésen, majd az Oxoson. Párthia és Baktria között szaka(rauká)k, Kelet-Baktriában jüecsi (görög forrásokban tochárok), Szogdiában ászik vagy ásiánik telepedtek le. Ez utóbbi nép régtől fogva a Szir-darjától északra élt a kínai forrásokban Kang (másképp Kangkü; az Avesztában Kanga) néven emlegetett államban, tehát ekkor gyakorlatilag a térség legerősebb hatalma, Kang kiterjesztette fennhatóságát Szogdiára.⁴ Uralmuk először – most még csak időlegesen – valamikor Kr. e. 43 és 36 között ingott meg: egy hiungnu vezér, Csicsi vonult Kang területére, a helyzetet villámgyorsan kihasználó tochárok pedig elfoglalták Szogdiát. Egy Kr. u. 25. után készült kínai leírás azonban már jelzi, hogy az ország újra ási fennhatóság alatt áll.

Kang uralma innentől ismét szilárd volt egészen addig, míg a tőlük délkeletre letelepedett tochárok meg nem alapították birodalmukat, az uralkodó dinasztiáról elnevezett Kusán birodalmat. Az Észak-Indiát és Kelet-Turkesztánt is meghódító hatalmas birodalomról elég hiányosak ismereteink, de az valószínű, hogy a régi Gréko-Baktriai Királyság területe igen fontos szerepet játszott az állam életében. Szogdiát második vagy harmadik uralkodójuk alatt foglalták el (Vema Kadphises ill. Kaniska), de az időrend bizonytalansága miatt (legalább négy különbözővel számolnak) csak annyi biztos, hogy ez valamikor az első század második és a második század első felében történt. A következő századok eseményei hasonlóan tisztázatlanok. I. Sahrur rövid életű perzsa hódítását (250 körül) követően 260–270 körül, a kínai udvarba érkezett nyugati követségek szerint Szogdia visszanyerte függetlenségét.

A IV. század derekán ismét hatalmas változások kezdődtek a szteppén. Ázsia távoli, keleti végein rejtélyes okok (a nyugati forrásokban a tengeri ködök és a griffmada-

PENDZSIKENT VÁROSÁNAK A MARADVÁNYOK ALAPJÁN REKONSTRUÁLT RÉSZLETE

rak elszaporodása) miatt a kínaiak által zsuanszuan néven ismert nép megindult nyugat felé, az útjukba kerülő népeket láncreakációszerűen kimozdítva addigi életterükről. Az V. század elején a zsuanszuanok megalapították hatalmas birodalmukat, tőlük nyugatra szövetségeseik, a heftalita fehér hunok vitatott eredetű népének országa alakult ki.⁵ Szogdia heftalita (szogd nyelven chunni, chón) uralmáról egy kínai követjárásuk tanúskodik 457-ből. Ekkor már három emberöltő (tehát nagyjából egy évszázad) óta ők voltak a terület urai. A heftaliták perzsa (hjon), és szanszkrit (húna) forrásokban való ismételt felbukkanása igen jelentős hatalmi tényező voltukról árulkodik.

A zsuanszuanok birodalmát végül is egyik alávetett népük, a türk döntötte meg. 552-ben kitört lázadásuk 555-re elsöpörte a zsuanszuanokat⁶, majd 557-ben megsemmisítették a heftalita államot, Szogdia is fenntartásuk alá került. A türk törzsszövetség uralma hamarosan a távol-keleti oguz törzsek területeitől a mai Ukrajnáig terjedt. (Bár a kazár kaganátus türk alapítását sokan vitatják.) A kialakuló birodalomban különleges szerep várt a szogdokra: a nomád törkök hathatós segítségre szorultak ahhoz, hogy világbirodalmi méretű hódításaikon életképes államszervezetet hozzanak létre. A szogdok tevékenyen részt vettek ebben: a kagánok bizalmas tanácsadóiként fontos hivatalokat nyertek el, irányították a kancelláriát, egész Ázsiában otthonosan mozgó kereskedőik pedig a törkök diplomatái lettek. (567-ben vagy 568-ban első Bizáncba küldött követük, Maniach is szogd volt, Istemi kagán legfőbb bizalmasa.) Mindezekért cserébe a szogd kereskedők kivételezett helyzetet, állandó türk védelmet élvezhettek szerte a

SZOGD SELYEM
HEGYIKECSKÉS MINTÁVAL

birodalomban és befolyási övezeteiben. Szogdia vezető rétege megőrizte, sőt tovább növelte hatalmát és kiváltságait.⁷ Ez a változás már heftalita kortól nyomon követhető: a kusán birodalom bukását követően a szabad paraszti és rabszolgamunkán alapuló ókori rabszolgatartó társadalom Közép-Ázsiában is válságba jutott, amelyből a kiutat a feudális viszonyok

kialakulása jelentette. A földközösségek egyre inkább lecsúszó parasztjai és a földjeiket kisajátító, fokozatosan összeolvadó kereskedő- és birtokos arisztokrácia (dikhánok) közti feszültség egyre nagyobb lett, később a központi hatalom meggyengülésével lázadások törtek ki. A gazdagság azonban – bár mind kevesebb kézben összpontosult – soha nem látott nagyságot ért el. Szamarkand fejlődése tetőpontjára érkezett el, amit ékesen bizonyítanak a szogd művészet beköszöntő virágkorának alkotásai, az egyre fényűzőbb paloták, a nagyszerű falfestmények (Varakhsa), vagy Ázsia-szerte közkedvelt szóttescsik. A szogdok – gazdasági és kulturális hatalmuknak köszönhető – széleskörű autonómiáját bizonyítják önálló követjárásaik a kínai udvarba (627, 631); merész kettős játékok eredményeként a törkök háta mögött Kína „vazallusai” lettek, meghatározott, de inkább jelképes évi adó fejében. Így Ázsia másik nagyhatalmára is barátként tekinthettek. Ez – a távolság miatt csak elméletben létező – függés nemsokára igazán a szogdok hasznára vált. Kína ugyanis felülkerekedett veszedelmes ellenségén, s a keleti után a nyugati türk kaganátust is megdöntötte 659-ben. A császár seregei egészen Szamarkandig hatoltak nyugat felé, a szogdok által gondosan ápolta kínai kapcsolatoknak és lojalitásuknak köszönhetően azonban igen laza függés érvényesült csak a birodalom fővárosa felé;

még a helytartói címet is szogd arisztokrata nyerte el. Pár évvel később pedig hosszú idő óta először ismét teljesen függetlenséget élvezhetett az ország.

A türk hódítással elkezdődött virágkor azonban nem tartott sokáig. Az arab törzsek századok alatt felgyülemlett energiáit a hódításban felszabadító fiatal arab kalifátus robbanásszerű expanziója már a hetedik század közepére elérte Belső-Ázsia vidékeit. Mohamed futása után mindössze 29 évvel, 651-ben⁸ a birodalom határa az Amu-darja lett, majdnem háromezer kilométerre Mekkától. A 8. század legelején a keleti helytartó parancsára hadvezére, Kutejba ibn Muszlim átkelt a határfolyón. Az elkecsereedett ellenállás hiabavalónak bizonyult a politikai széttagoltság és az eddigre végletekig kiéleződött társadalmi ellentétek miatt. Nem sikerült összefogást teremteni az egyes fejedelemségek között, sőt az arisztokraták maguk hívták segítségül az arabokat a népmozgalmak ellen. 709-ben elesett Buhara, 712-ben pedig Szamarkand. A hódítás nagy pusztításokkal,

zsákmányolással és a lakosság nagy részének rabságba hurcolásával végződött.

Az arabok elnyomó politikája miatt elkecsereedett közép-ázsiai néptömegek újabb és újabb felkeléseket robbantottak ki, gyakran még a Szir-darján túli török törzsek is támogatták őket, de tartós sikereket nem tudtak elérni az erje teljében levő kalifátussal szemben. Az iszlám egyre terjedt, először az előkelők között, akik privilégiumaik érdekében a század végére teljesen behódoltak a birodalomnak, majd lassan – szintén érdekből – a feudális függésbe kerülő köznép is felvette a mohamedán vallást. Az iszlám egyre jobban rányomta bélyegét Belső-Ázsia műveltségére, a szogd kultúra lassan elenyészett, s a 10. századra teljesen eltűnt.

Hamarosan erre a sorsra jutotta a szogd nyelv s a nép maga is, elnyelte a 9. századtól kialakuló új, nagy közép-ázsiai nép, a tadzsik. Szogdia története véget ért, s a Szászánida Birodalom kialakulásával már teljesen új formában kelt új életre az Amu-darja és a Szir-darja köze.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKAY KORNÉL: *Óstörténetünk régészeti forrásai*. I–II. kötet. Miskolc, 1997, Miskolci Bölcsész Egyesület.
- CZEGLÉDY KÁROLY: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Budapest, 1969, Akadémiai Kiadó. /Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8./
- ERDÉLYI ISTVÁN – SUGÁR LAJOS: *Ázsiai lovas nomádok*. Budapest, 1982, Gondolat Könyvkiadó.
- GÁBORI MIKLÓS: *Ala-tau – Ararát* (Régészeti utazások). Budapest, 1978, Gondolat Könyvkiadó.
- KISZÉLY ISTVÁN: *A magyarok eredete és ősi kultúrája*. Budapest, 2000, Püski Kiadó.
- Meyers Enzyklopädisches*. Lexikon, Band 22. Mannheim–Wien–Zürich, 1978, Bibliographisches Institut Lexikonverlag.
- MICHAEL ROGERS: *A hódító iszlám*. Budapest, 1987, Helikon.
- ANNA SWIDERKOWNA: *A hellenizmus kultúrája* (Nagy Sándortól Augustusig). Budapest, 1981, Gondolat Könyvkiadó.
- The New Encyclopedia Britannica*. Macropædia (Knowledge in depth), Volume 15, Chicago–Auckland–Geneva, 1989, Encyclopædia Britannica, Inc.
- Sz. L. Utcscenko–D. L. Kallisztov–A. I. Pavlovskaja–V. V. Sztruve (szerk.): *Világtörténet*. II. Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó.
- N. A. Sziporova – N. I. Konrad – I. P. Petrusevszkij – L. V. Cserepenyin (szerk.): *Világtörténet*. III. Budapest, 1963, Kossuth Könyvkiadó.
- mlncom6.urz.uni-halle.de
silkroad.com/artl/sogdian.shtml
- MARCUS IUNIANUS IUSTINUS: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig, Fülöp királynak és utó-*